

OMZIEN IN VERWONDERING

Vlamingen kijken vaak op naar de Nederlanders. Natuurbeschermers vormen daarop geen uitzondering. Figuren uit het begin van de eeuw als Heimans en Thijse en hun telkens herdrukte werken als de *Flora*, *Het Vogeljaar*, *De Levende Natuur*, de Verkade-albums ... zijn hier al even goed bekend als in het noorden. Zijn er bij ons dan geen voorlopers geweest misschien, dwarsliggers van toen ten gunste van natuur en landschap? Toch wel, maar hun leven en werken zijn vaak verschaald tot een straatnaam. Daarom deze terugblik, waarvoor West-Vlaanderen voor een goed deel het aanknopingspunt vormde.

Het begon rond 1850

Pieter Bortier (Diksmuide 1805 — Brussel 1879) was een typisch 19de eeuwse figuur, een zeer gefortuneerde rentenier met een bijzonder veelzijdige belangstelling. Hij is een vertegenwoordiger van de burgerij die zich sterk interesseerde voor land- en bosbouw en die de drager was van de grote ontginningsbeweging. Vanaf de tweede helft van de 18de eeuw poogde men alle zogenaamde woeste gronden als heidevelden en duinen in cultuur te brengen. Maar Bortier is toch een buitenbeentje omdat zijn inzet hierbij duidelijk verder ging dan geldelijk gewin. Vóór alles was hij bekommerd om de leefbaarheid van het landelijk milieu en het welzijn van zijn bewoners. Hij verbleef 's winters te Brussel en 's zomers afwisselend te Diksmuide, De Panne en Gistel. In 1844-45 legde hij te Diksmuide een grote tuin aan die hij weldra als publiek wandelpark openstelde voor de bewoners. Dit was bijzonder revolutionair als men bedenkt dat een stad als Brugge zijn eerste parkje zag aanleggen in 1852. Bij

testament schonk Bortier dit park aan de stad, op voorwaarde dat deze gronden nooit een andere bestemming mochten krijgen. Maar toen Diksmuide na de eerste wereldoorlog uit zijn puin herrees, werd de tuin van Bortier gewoon bebouwd.

De familie Bortier was grootgrondbezitter in de duinen van de Westhoek. Tijdens het Hollands bewind 1815-1830 verwierven ze 800 ha van de overheid en 650 ha van een franse generaal en behoorden aldus tot de stichters van De Panne dat rond 1840 ontstond. Pieter Bortier bestudeerde de beweging van het duin de Hogenblekker te Koksijde en pleitte voor de bescherming ervan.

Hij interesseerde zich ook voor de geschiedenis van onze kuststreek. Hij vermeldt hoe in 1682 de duinbossen van Koksijde en Oostduinkerke zo rijk waren aan roodwild (ree of damhert?) dat de plaatselijke landbouwers bittere klachten uitten over de aanzienlijke schade toegebracht aan de veldgewassen op de aangrenzende poldergronden. Aan het heraanplanten van duinbossen zou Bortier veel geld en tijd besteden.

Hij publiceerde een brochure *'Boisement du littoral et des dunes de la Flandre'* die tussen 1874 en 1879 minstens vijf keer herdrukt werd.

De familie Bortier was hiermee niet aan haar proefstuk toe want reeds in 1786-87 werden te De Panne duinbebossingsexperimenten met Grove den uitgevoerd, vermoedelijk door de vader van Pieter. Zijn eigen proefnemingen waren niet altijd succesvol, maar hij zette door zowel met Ratelpopulier, Els en Es en op de minst beschutte

standplaatsen met naaldhout. Het bos te De Panne werd niet genoemd naar Bortier maar naar een van zijn erfgenamen, Maurice Calmeyn. Bortier heeft veel navolgers gekend onder de grootgrondbezitters in de duinen, van De Panne tot Knokke. In een recente info-folder van het Bestuur van Waters en Bossen over de duinbossen van De Haan – Vlissegem – Wenduine wordt verwezen naar de eerste duinbebosingen in het Deense Seeland (1738) en de Franse Landes (1787). Het zou passend zijn hierbij het pionierswerk van eigen bodem eveneens in herinnering te brengen.

De priester **Leenaart Lodewijk De Bo** (Beveren-aan-de-Leie 1826 – Poperinge 1885) was een medestander van Gezelle en is bekend gebleven als auteur van het dialektwoordenboek *'Westvlaamsch Idioticon'* dat in 1873 verscheen. Toen priester-leraar De Bo in datzelfde jaar pastoor werd benoemd in Elverdinge legde hij in de tuin van de pastorij verschillende grote mierennesten aan om deze insecten van nabij te kunnen observeren. Hij liet de groentenhof evolueren tot wat wij nu een wilde plantentuin zouden noemen en dit tot mateloze ergernis van zijn hovenier die de wildernis niet kon aanzien. De Bo mocht in de vijver van het kasteel allerlei wilde waterplanten samenbrengen en kweken. Hij was een knappe botanist en hij werkte heel zijn leven aan het samenbrengen van materiaal voor zijn *'Kruidwoordenboek'* (4.500 woorden) dat na zijn dood door J. Samyn werd uitgegeven. Bleef de aandacht van Gezelle voor de natuur sterk poëtisch en religieus getint, bij De Bo is er aandacht voor de natuur op zich. Hij heeft met eigen ogen de ontginningswoede, de agromanie in het 19de eeuwse West-Vlaanderen waargenomen. Tijdens zijn leven verdwenen hier de laatste heidevelden. Het Zwin werd door inpoldering geminimaliseerd. De beboste oppervlakte daalde tot 29.000 ha in 1846 en verbrokkelde tot 11.000 ha in 1880. Tegen zoveel verlies aan authenticiteit en verscheidenheid reageert De Bo. In

zijn gedicht *'De Wandalen in Vlaanderen'* (lees Vandalen) dat in 1877 verscheen vinden wij voor het eerst de kerngedachte van het natuurbehoud zeer duidelijk terug. Het volledig gedicht bestaat uit 45 strofen, waarin evenveel kruiden met name genoemd worden. We vinden er Waterklaver (= Waterdrieblad), Bloemriet (= Zwanebloem), Klaverpriemen (= Klavervreter), Magerman (= Moerasspirea) en dergelijk fraais meer, Westvlaams partikularisme op zijn best.

Negen jaar later, in 1886, verschijnt in Nederland de bundel *'Onkruid'* van **F.W. Van Eeden Sr.** Hierin beschrijft hij een aantal botanische wandelingen, met daarin verweven de eerste 'Hollandse' gedachten over natuurbescherming. Het parallelisme tussen noord en zuid is hier wel frappant.

Een markante voorloper

De belangstelling voor natuur en landschap nam zeer langzaam toe. Tekenend hiervoor zijn het verschijnen van enkele vulgariserende werkjes van vaak uitstekende kwaliteit zoals de *'Guide descriptif illustré de la côte de Flandre et des plages de la mer du Nord'* (1888) van **J. D'ardenne** (Figuur 1), *'Sur le*

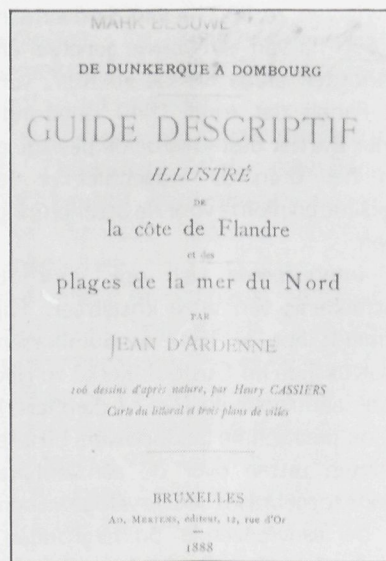

Fig. 1

De Wandalen in Vlaanderen

door Leenaart Lodewijk De Bo.

*Als blinde woede van barbaren,
Met kwaden geest bezielde,
De kunstgewrochten van het menschdom
Bestormt en vernielt,*

*Al 't menschdom roept vereend om wrake
En vloekt de schelmen dood;
Geen smaad- of scheldnaam valt te bitter,
Geen straffen zijn te groot;*

*Maar worden in het veld de bloemen,
Het kunstwerk van Gods macht,
Dat niemand na kan doen, met wortel
En zaad om hals gebracht :*

*Geen mensche nievers rijst daar tegen,
Noch schijnt die schande wijs.
Wat ding-je? Maar elkeen doet mede
En demoliert om prijs.*

...

*Maar 't is de landbouw boven alles
Die uitroeit met de macht :
Moeras en bosch en duin en heide
't Moet al in land gebracht.*

...

*En vraagt gij : Man, waarom die boosheid,
Die drift die 't al vernielt ?
Hij kijkt verbaasd of gij niet somtijds
Met hem het zotken hielt.*

...

*'t Is al maar geldzucht meer op aarde :
De deugd is de eere kwijt;
En 't schoone en wordt maar waargenomen
Door 't kijkglas van 't profijt.*

...

*'t Is voor de bate dat men schildert,
En beeldhouwt en muzijkt,
En dat de boeren 't kruid vernielen
Dat staat in 't land en prijkt.*

*Vaarwel dan poëzij van 't leven !
Nog vijftig jaar of eer
't En staat maar klaver meer en koorne,
En koorne en klaver meer;*

*Eentoonig alles en verdrietig,
Een arme veldwoestijn ...
Maar God gedànt voor de vertroosting :
'k En zal er niet meer zijn.*

uit "Rond den heerd", 1877.

littoral belge' (1906) van **J. Wéry** en *'La côte belge de la Panne à Knocke'* (1914) van **E. Bartholeyns**.

Ondertussen brengt het halfmaandelijks tijdschrift van de **Touring club de Belgique** bij vijftigduizend (!) lezers telkens opnieuw beschrijvingen en afbeeldingen van de mooiste brokken natuurschoon uit het land.

Ook hier weer een parallel met het noorden: de **Koninklijke Nederlandse Toeristenbond ANWB** heeft zich sinds zijn oprichting in 1883 ook op het gebied van de natuurbescherming bewogen. Een en ander richtte zich natuurlijk in de eerste plaats tot het elitaire toerisme van de Belle Epoque. De kleine man, de massa, was nauwelijks aan de bevrediging van zijn basisbehoeften toe. Naast het aspect natuurrecreatie was er ook een duidelijke veldbiologische belangstelling. Dit blijkt o.m. uit het werkje van juffrouw **Wéry** dat handelde over *'... la plage, les dunes, les alluvions, les polders, les anciennes rivières.'* en dat reeds in 1908 herdrukt werd.

Karel Loppens (Diksmuide 1875 – Veurne 1962) was een bekwame veldbioloog die achteraf meer de archeologische en heemkundige toer is opgegaan. Deze man werd door Prof. Dr. P. van Oye de pionier van het brakwateronderzoek in ons land genoemd. Loppens publiceerde in 1908 het werk *'Contribution à l'étude du microplankton des eaux saumâtres de Belgique'*. Hierin beschrijft hij minutieus de kwalitatieve en kwantitatieve evolutie van het plankton in een brakwaterkreek bij Nieuwpoort in de loop van een jaar, op de achtergrond van de wisselende milieuomstandigheden in het water. Dit is een voorbeeld van een amateur die toen reeds in staat was het milieu op een zeer genuanceerde wijze te benaderen.

Dát was ook de denktrant van de Brusselse hoogleraar en botanikus **Jean Massart** (Etterbeek 1865 – Houx-Yvoir 1925), een zeer markante voorloper. Zuster Adrienne Coppillie, ereschoolhoofd van de gemeenteschool van Lampernisse, heeft vóór de eerste wereldoorlog Massart persoonlijk goed

gekend te Koksijde. Haar ouders waren er huisbewaarder van zijn villa "Hier is 't op – 't Uilenkot", thans de woning van de directeur van de Hotelierschool. Zij herinnert zich Massart, in bruin ribfluwelen pak, als een grote indrukwekkende figuur, eenvoudig van aard en korrekt in de omgang.

Voortspruitend uit een Vlaamse tuinbouwersfamilie uit Etterbeek praatte hij zeer behoorlijk Nederlands en was voor arme duinbewoners van Koksijde een Sinter-Klaas als huisdokter en weldoener.

Met Désiré Coppillie, per driewielkar en ezel, trok Massart op excursie, de duinen en de polder in. En die kar was geen luxe want alleen al de fotografische uitrusting omvatte een groot houten fototoestel op driepikkel en een koffer met fotografische glazen platen (Fig. 2). De honderden foto's van Massart uit het begin van deze

(Fig. 3 en 4). Jean Massart was een zeer druk bezet wetenschapsman, die naast zijn leeropdracht aan de Brusselse universiteit directeur was van het botanisch instituut Léo Errera en ook nog talrijke buitenlandse studiereizen ondernam. Dat alles belette hem niet het ontluikende natuurbehoudsstreven krachtig te steunen. *'Het is hoog tijd de meest karakteristieke aspecten van de woeste gronden in ons land fotografisch vast te leggen. Onze heiden, venen en duinen worden zo snel ontgonnen en in cultuur gebracht, dat in België over enkele jaren nauwelijks gebieden zullen te vinden zijn die hun natuurlijk karakter hebben behouden.'* Dit schreef de directeur van de Plantentuin in 1908, in de inleiding op een van Massart's fotowerken. Van zijn wetenschappelijke publikaties verschenen tegelijkertijd uitgaven met een beperktere keuze foto's van de mooiste

Fig. 2: De keerzijde van Massart's wetenschappelijk fotowerk: hier kiekte hij zijn tochtgenoten in de duinen van Koksijde, rond 1905. Van links naar rechts: Massart's zoon Louis en Désiré Coppillie (Foto welwillend ter beschikking gesteld door de familie Coppillie)

eeuw hebben nu een enorme documentaire waarde. Ze omvatten zowel landschapsfoto's als details van natuurlijke vegetaties. Ze werden oorspronkelijk gepubliceerd tussen 1907 en 1912

landschappen en natuurgebieden. Deze mappen waren speciaal bestemd voor het milieu-onderricht in het middelbaar onderwijs.

Ter gelegenheid van de 50ste verjaardag

Fig. 3 en 4: Twee foto's van Massart uit 1904: slik en schor in de kreek van Lombardsijde aan de IJzermonding te Nieuwpoort, met laagwater en bij springtij. Op de achtergrond de oude vuurtoren "De Vierboet", vernield in 1914. Dit soort instructief beeldmateriaal zijn we vanaf 1970 met "Wilde Planten, flora en vegetatie in onze natuurgebieden" van Westhoff en medewerkers, opnieuw gaan waarderen.

van de **Société royale de Botanique de Belgique** publiceert Massart in 1912 het 300 paginas tellende boek *'Pour la protection de la nature en Belgique'* (Fig. 5). Hierin legt hij uit waarom we de natuur moeten beschermen en welke soort sites hiervoor in aanmerking komen. Hij geeft aan wat er reeds in het buitenland gerealiseerd werd en beschrijft vervolgens 220

bladzijden lang alle terreinen vanaf de duinen tot in de Ardennen, die het statuut van reservaat verdienen. En voor (overheids)personen die zich moeilijk kunnen oriënteren voegt hij er een kaart van België aan toe, waarop alle genoemde terreinen gesitueerd worden.

De eerste natuurbehoudsverenigingen

In 1898 ontstaat de **Nederlandse vereniging tot bescherming van Vogels** en in 1905 volgt de oprichting van de **Vereniging tot behoud van natuurmonumenten in Nederland**. Bij ons verschijnen de **Ligue des amis de la forêt de Soignes** in 1909 en de **Vereniging tot Behoud van natuur- en stedenschoon**, later **Koninklijke vereniging voor natuur- en stedenschoon**, in 1910. In 1912 noemt Massart nog andere organisaties zoals de **Ligue des amis des arbres**, **Société namuroise pour la protection des sites et des monuments**, **Comité de défense de la Fagne**, **Ligue pour la défense du Limbourg ...** Ook de overheid komt in beweging met een Wet op de schoonheid der landschappen (1911). Een jaar later wordt de afdeling 'Landschappen' opgericht bij de **'Koninklijke commissie voor monumenten'** die van 1855 dateert. Op 1 oktober 1912 drukt die commissie de wens uit dat de Westhoekduinen in De Panne door de overheid zouden aangekocht worden. Maar het bleef bij die wens. Want ondanks het feit dat de natuurbeschermingsideeën verspreid werden, dat competente mensen beschikbaar waren, dat er zeer concrete voorstellen op tafel lagen, dat er verschillende verenigingen ontstonden, bleven bij ons concrete realisaties uit. Ondertussen was in Nederland in 1906 het eerste reservaat, het Naardermeer, met privaat verzamelde gelden aangekocht door Natuurmonumenten.

De Nederlanders bleven veilig buiten de oorlog 1914-18. Bij ons was de ontreddering groot. Zo moest Massart in dramatische omstandigheden klandestien het land verlaten in 1915. Hij vluchtte met vrouw en 4 kinderen via Nederland en Engeland naar Frankrijk en schreef vanuit Antibes pamfletten in de trant van 'Comment les Belges résistent à la domination allemande'.

Van '20 tot '70 : een langzame opmars

Terwijl de heropbouw op volle toeren draait ontstaat in 1920 de veldbiologenvereniging **Les naturalistes Belges** en in het noorden de **Nederlandse jeugdbond voor natuurstudie**. Die N.J.N. heeft heel wat kadernissen voor het natuurbehoud voortgebracht. In 1922 pakt de Touring club de Belgique uit met het boekje *'La mer'*, met o.m. een lijvige natuurwetenschappelijke bijdrage over de kuststreek.

Het milieu-educatieve werk liep verder. De Gentenaar **Leo Michel Thierfy** (1877-1950) heeft daaraan een belangrijke bijdrage geleverd. Hij begon zijn loopbaan als onderwijzer (1897-1922) in een schooltje in een werkmanswijk. Hij hield niet van woordenonderwijs en hechtte veel belang aan aanschouwelijkheid. Zijn klas leek meer op een huiskamer en hij stelde een klein schoolmuseum samen. Thierry legde ook een miniatuurplantentuin aan van nauwelijks een halve are. Het 'bos' besloeg 2 m² en bevatte 15 typische bosplanten. In 1923 kreeg Michel Thierfy van het Gentse stadsbestuur de opdracht zijn schoolmuseum en plantentuin in het groot uit te bouwen, ten bate van de hele bevolking. Hij kreeg de beschikking over een oude vakschool voor letterzetters aan de Berouwstraat en over de omliggende braakgrond, een lage met steengruis opgehoogde weide. Het museum omvatte 10 zalen en behandelde geologische, zoologische, botanische en cultuur-historische onderwerpen, bruikbaar gemaakt voor aanschouwelijk en milieu gericht onderwijs. De tuin was ingericht volgens plantenaardrijkskundige principes en omvatte ook een aantal kunstmatige groeperingen zoals geneeskundige kruiden, akkertjes met tarwe, rogge ... en de begeleidende akkeronkruiden. Hij publiceerde een werkje *'De plantentuin van het stedelijk schoolmuseum te Gent'* (1942) waarin hij de jaarcyclus van het plantenleven en het tuinwerk beschrijft van 1 september 1940 tot 31 augustus 1941. Michel Thierfy is

in Vlaanderen ongetwijfeld de pionier van het natuureducatieve werk in een stedelijk milieu geweest.

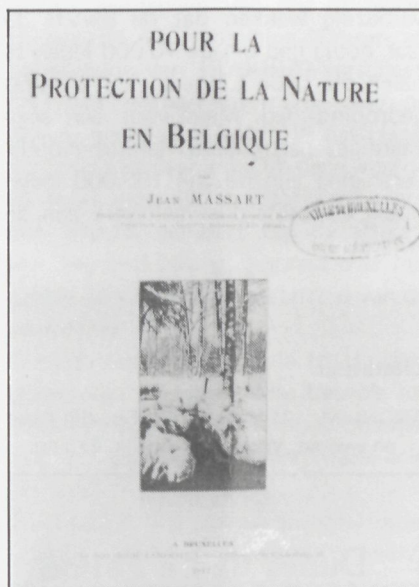

Fig. 5

Ondertussen bleven de belangrijke natuurgebieden de aandacht van de eerste natuurbeschermers opeisen. De akties rond de duinen illustreren dit duidelijk. In 1925 worden de duinen tussen de Franse grens en De Panne officieus geklasseerd als landschap. Rahir onderstreept nogmaals het belang ervan in het boekje *'Au pays des grandes dunes'* (1928) (Fig. 6 en 7). Na de goedkeuring van de *'Wet op de bescherming van monumenten en landschappen'* (1931) werd dit gebied legaal geklasseerd. Eveneens in 1931 werd door de **Fédération nationale pour la défense de la nature** nogmaals uitvoerig aangegeven welke gebieden voor de oprichting van reservaten in aanmerking kwamen in het boek *'Réserves naturelles à sauvegarder en Belgique'*. De overheid verroerde nog steeds geen vin en het partikulier initiatief was niet bij machte om zelf tot terreinbeheer over te gaan. De tweede wereldoorlog was voorbij

en ons land bezat nog steeds geen reservaten, de vogelvangst tierde welig en prooivogels werden door jachtwachters en duivenliefhebbers genadeloos afgemaakt. In dat klimaat verscheen in 1948 het boek *'Les oiseaux en Belgique'*, in 1950 in vertaling *'De vogels in België'*, van graaf **Léon Lippens** (Fig. 8). Dit met veel enthousiasme geschreven werk was een fris en nieuw geluid, een oproep voor een positieve belangstelling voor de avifauna. Als bekwaam veldornitholoog en ervaren jager schonk hij veel aandacht aan het milieu van de vogels en aan de bescherming ervan. Hij verwijst naar de resultaten van **'Ardenne et Gaume'**, opgericht in 1941, en die in Wallonië de eerste reservaten wist te verwerven. Hij suggereert de oprichting van een nationale vereniging, vergelijkbaar met Natuurmonumenten in Nederland. In 1951 behoorde Lippens dan ook tot het kleine groepje initiatiefnemers bij de oprichting van de **'Belgische Vogelreservaten'**, thans **'Belgische Natuur- en Vogelreservaten'**. Ardenne et Gaume en de BNVR waren de eerste terreingerichte natuurbeschermingsverenigingen in het land. **De Wielewaal**, opgericht als een ornithologische vereniging in 1933 door de priester **Frans Segers**, ging in de vijftiger jaren eveneens over tot het oprichten van reservaten. In 1957 werden De Westhoek in De Panne en de Hoge Venen de eerste staatsreservaten. Het **Nationaal verbond voor natuurbescherming** wordt in 1952 het eerste samenwerkingsverband van alle verenigingen. Met de oprichting in 1959 van de **Belgische Jeugdbond voor Natuurstudie** en in 1965 van het **Centrum voor Natuurbeschermingseducatie** was de onderbouw van de beweging voltooid. Ondanks alles bleef natuurbehoud de bekommernis van een kleine minderheid die op de media en de overheid weinig invloed had. De eerste milieu-akties op het einde van de jaren zestig brachten daarin verandering. Tijdens het **Europees natuurbeschermingsjaar 1970** tenslotte ontdekten de massa en de openbare besturen de natuur.

En om te eindigen waar mijn terugblik begon : in de zeventiger jaren kon de Westhoekverkeveling in De Panne nog onherroepelijk uitgevoerd worden. In 1980 blijft dat staatsreservaat, dat nu zonder de minste bufferzone op een toeristische kuststad aansluit, zware beheersproblemen stellen.

Nog veel werk aan de winkel

Wanneer we de voorbije honderd jaar overschouwen dan valt het op dat de natuurbeschermingsbeweging in ons land tot aan de eerste wereldoorlog mee was met zijn tijd en in internationaal verband zeker geen slecht figuur sloeg. Er is veel gebeurd in die jaren en Massart was echt geen alleenstaand

liever ruilverkavelen in een natuurmonument dan een reservaat oprichten. In Vlaanderen komen daar bovenop nog een honderdjarige taal barrière en een energieverslindende ontvoogdingsstrijd. Het kan dan ook nauwelijks verbazing wekken dat de BNVR 30 jaar nodig had om de 10.000 leden te halen die Léon Lippens zich in 1950 gedroomd had. Maar voor een slagvaardige, partikuliere natuurbehoudsvereniging zijn nu wel 100.000 leden nodig. Er blijft dus vèèl werk aan de winkel.

Literatuur

ANONIEM. 1914. Deken De Bo, zijn leven en werken. Vermout. Kortrijk. 215 pp.

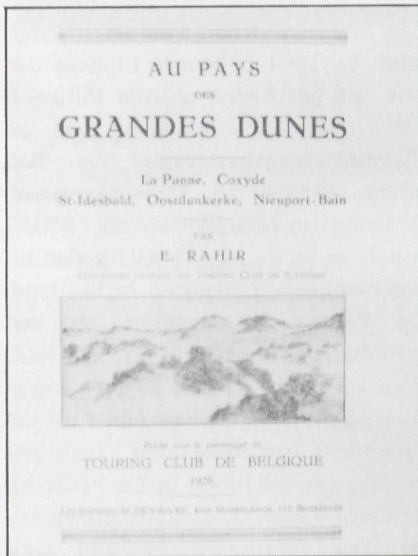

Fig. 6

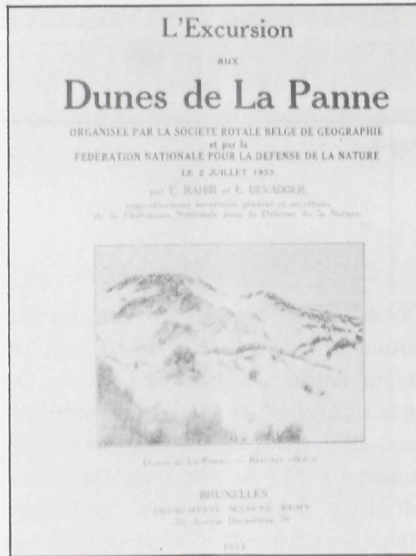

Fig. 7

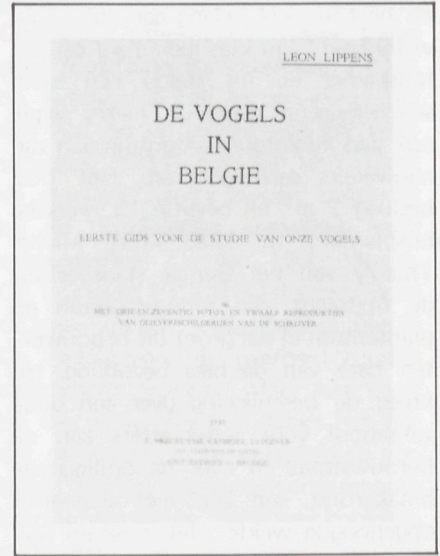

Fig. 8

fenomeen. Maar alle verhoudingen in acht genomen mogen we stellen dat we het dynamisme uit die beginjaren slechts na 1970 terugvinden. Vanwaar dan dat bijna een halve eeuw ter plaatse trappelen? Men leefde hier te lande in een typisch romaans-katholieke Kunsten-en-Letteren-Kultuur. In brede kring was er niet de minste belangstelling voor natuur en landschap. Dit staat nogal in contrast tot de angelsaksich-protestantse traditie in een aantal buurlanden. Zo het volk, zo de overheid. Natuurbehoud was de underdog in het Ministerie van Landbouw :

BARTHOLEYNS, E. s.d. (1914?). La côte belge de la Panne à Knocke. Callewaert. Bruxelles. 192 pp.

D'ARDENNE, J. 1888. Guide descriptif illustré de la côte de Flandre et des plages de la mer du Nord. Mertens. Bruxelles. 421 pp.

DELAUNOIS, H. 1974. Natuurbescherming in België. in *Cursus Natuurgids C.V.N.* Antwerpen. 18 pp. (gest.).

DE WILDEMAN, M.E. 1940. Pierre-Louis-Antoine Bortier. Un promoteur du développement de l'agriculture en Flandre. Kon. Belg. Ak. Meded. Kl. Wet. 5de Reeks. Boek XXVI : 435-464.

KUYKEN, E. 1979. Historiek van het natuurbehoud in Vlaanderen. Groenkontakt 4 : 17-20.

LIPPENS, L. 1950. De vogels in België. Ver-cruysse-Vanhove. Sint Andries-Brugge.

MARCHAL, E. 1927. Notice sur Jean Massart. *Annuaire de l'Académie royale de Belgique* : 1-71.

MASSART, J. 1907. Essai de géographie botanique des districts littoraux et alluviaux de la Belgique. *Rec. Inst. botan. Brux.*, t. VII et *Bull. Soc. roy. bot. Belg.*, t. XLIII.

MASSART, J. 1908. Les aspects de la végétation en Belgique. Les districts littoraux et alluviaux. *Jardin Bot. de l'état. Bruxelles*. 80 pl. L'édition réduite enseignement moyen, 24 pl.

MASSART, J. 1910. Esquisse de la géographie botanique de la Belgique. *Rec. Inst. bot. Léo Errera*, t. suppl. VIII., 2 vol.

MASSART, J. 1912. Les aspects de la végétation en Belgique. Les districts flandrien et campinien. *Jardin Bot. de l'état. Bruxelles*. 80 pl. L'édition réduite enseignement moyen, 20 pl.

MASSART, J. 1912. Pour la protection de la nature en Belgique. *Bull. Soc. roy. Bot. Belg.* LI : 308 pp.

MASSART, J. 1912. La cinquantième herborisation générale de la Soc. roy. Bot. Belg., sur le littoral belge. *Bull. Soc. roy. Bot. Belg.* LI : 69-187.

RAHIR, E. 1928. Au pays des grandes dunes, La Panne, Coxyde, St-Idesbald, Oostdunkerke, Nieuport-Bain. Devaivre. Bruxelles. 159 pp.

RAHIR, E. (éd.) 1931. Réserves naturelles à sauvegarder en Belgique. Touring club de Belgique. Bruxelles.

RAHIR, E. & E. DEVADDER. 1933. L'excursion aux dunes de la Panne organisée par la Soc. roy. belge de Géographie et par la Féd. nat. pour la défense de la nature le 2 Juillet 1933. Bull. Soc. roy. belge de Géographie 2 : 1-20.

ROTTENBURG, L. & J. MASSART e.a. 1922. La mer, guide du touriste et du villégiateur au littoral belge. Touring club de Belgique. Bruxelles. 320 pp.

THIERY, L.M. 1966. Uit de geschiedenis van het schoolmuseum. Een nagelaten geschrift van L. Michel Thiery uit 1942. Biologisch Jaarboek Dodonaea 34 : 181-197.

VAN OYE, P. 1943. Michel Thiery. Biologisch Jaarboek Dodonaea 10 : 6-9.

VAN OYE, P. 1963. Karel Loppens, onbekend pionier van het brakwateronderzoek. Meded. Kon. Vlaamse Ac. Wet. Let. Sch. Kunst. Belg., Klasse der Wetenschappen 25 : nr. 7.

WERY, J. 1906. Sur le littoral belge. Liège. 125 pp.

ZONDERWIJK, P. & H.D. VANBOHEMEN. 1970. Natuur- en landschapsbescherming in Nederland. Wet. meded. K.N.N.V. 85 : 96 pp.

Leo VANHECKE (Nationale Plantentuin van België, Meise) en Paul HOUWEN (De Blankaart, Woumen) waren herhaaldelijk behulpzaam bij het ter beschikking stellen van literatuurmateriaal. Ook Roman EYCKERMAN (R.U., Gent) en Greet DE BRUYCKER (C.V.N., Antwerpen) hebben mij op dezelfde wijze geholpen.

Mark Becuwe
Visserstraat 4
8172 Lampernisse-Diksmuide

Natuur in het Hageland en Oost-Brabant

In 10 jaargangen van Nu of Nooit (tijdschrift reg. vereniging Natuur- en Landschap) van 1970-1979 verscheen heel wat nuttige informatie over de natuur en het landschap in het Hageland en Oost-Brabant. Om deze waarde zo goed mogelijk te valoriseren werd een selectie gemaakt van de artikels van 'blijvend belang, gespreid over het gehele geografische werkterrein van de vereniging.

Artikels van de Demervallei tot Haspengouw, van de Hagelandse heuvels tot de holle wegen, van de Velpeproblematiek tot de ruilverkaveling staan erin vermeld.

Practisch is wel dat de inventarisatie-artikels van de Demervallei, 's Hertogenheide, Walenbos, de bespreking van de kaartbladen Aarschot en Glabbeek, twee holle wegen-complexen en het ecologisch rapport van de Velpe er helemaal in opgenomen zijn. Wat dit betreft is het boekje een gids voor de natuurliefhebbers die er zelf willen op uittrekken in de streek.

Het formaat van het boekje is 13,5 op 19 cm en het telt 139 pagina's. Het boekje is geïllustreerd met foto's en tekeningen.

Prijs : 140 (200) + port.

De zang der vogels

De Wielewaal afdeling Schelde-Leie geeft binnenkort een langspeelplaat uit met de zang van verscheidene inlandse vogelsoorten : Wielewaal, Nachtegaal, Merel, Lijster, Veldleeuwerik, Fitis, Zwartkop, Roodborst, Winterkoning, Tuinfluiter, Vink, Spotvogel, Bosrietzanger, Tjif-tjaf.

Deze Vogelzangplaat kan worden besteld door storting van 250 fr. (tot 31 augustus), of 325 fr. (na 31 augustus) op P.R. 000-0932344-77 van Jacques Vanheueverswijn, Klonkeveldstraat 1, 9751 Asper.

Reservatenbrochure

Deze brochure bespreekt alle door de vereniging beheerde reservaten. Naast een uitgebreide beschrijving van het gebied met zijn natuur- en cultuurhistorische merkwaardigheden, zijn ook naam en adres van de conservator, toegangsmogelijkheden, nummers topografische kaart, oppervlakte, ligging, jaar van in beheername, e.d. opgenomen. Deze 100 blz. tellende brochure is daarenboven rijk geïllustreerd met foto's uit de reservaten.

De **Reservatenbrochure** is als volgt te verkrijgen :

- ofwel door storting van 100 fr. (leden) of 120 fr. (niet-leden) op rek. nr. 001-0671118-51 van BNVR, regionale ledenwerking
- ofwel door een nieuw lid aan te brengen. De aanbrenner krijgt dan deze brochure gratis toegestuurd
- ofwel door min. 500 fr. te storten op het reservatenfonds van de vereniging, rek. nr. 230-07223668-29.

Handboek natuureservaten en wandel terreinen in Nederland

Naar aanleiding van de viering van het 75-jarig bestaan van onze Nederlandse zusterorganisatie NATUURMONUMENTEN, verscheen de vijfde editie van het handboek Natuurmonumenten in Nederland. Ongeveer 3900 natuurterreinen en wandelgebieden werden per provincie, en vervolgens per eigenaar of beheersinstantie gerangschikt. Achterin bevindt zich een atlas met de localisatie van de belangrijkste natuurgebieden. Tevens wordt een overzicht geboden van de bezoekerscentra en natuurmusea in Nederland. Deze praktische gids, boordevol nuttige informatie telt 288 bladzijden en kost 190 fr. (+ port) (niet-leden betalen 280 fr.)